

УДК 338.242

Н. С. Клименко

Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки України

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ: ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ

У контексті наслідків приватизації розглянуто чинники, що обумовлюють необхідність проведення націоналізації.

Ключові слова: приватизація, націоналізація, рейдерство, трансакційні витрати.

В контексте последствий приватизации рассмотрены факторы, которые обуславливают необходимость проведения национализации.

Ключевые слова: приватизация, национализация, рейдерство, трансакционные затраты.

In the context of the consequences of privatization the factors driving the need for nationalization are considered.

Key words: privatization, nationalization, raiding, transaction costs.

Підґрунтям проведення націоналізації підприємств в Україні є неповнота специфікації прав власності, а чинники, що обумовлюють її необхідність, пропонуємо досліджувати в контексті наслідків приватизації. Зазначимо, що перегляд результатів приватизації – явище природне для будь-якого суспільства, яке проводить реформу системи власності. У світовій практиці для цього використовується націоналізація. Націоналізація є певним винятком із принципу недоторканності приватної власності, випадок примусового вилучення майна в приватного власника. Зазначимо, що хоча націоналізація і реприватизація є близькими за значенням процесами, проте між ними існують певні розбіжності, що потребують уточнення. На наш погляд, націоналізація є більш широким поняттям, ніж реприватизація, що є зворотнім процесом приватизації та припускає повторний продаж раніше приватизованого майна. Націоналізація передбачає можливість як перепродажу об'єкта після його повернення в державну власність (тобто реприватизацію), так і його подальше використання в межах державної власності.

О. Г. Бакланова визначає, що «економічній формі приватизації передують формальна, юридична. Сьогодні в основному поки ще процес знаходиться на цій стадії. Однак нова юридична форма неодмінно спричинить собою зміни в економічному змісті. Тому варто чітко бачити дві основні мети: 1) зміна типу всієї економічної системи, дійсний перехід до ринку; 2) пошук найбільш адекватних і ефективних форм реалізації нових виробничих відносин» [1, с. 8].

Законом України «Про приватизацію майна державних підприємств» передбачено такі способи приватизації для різних груп об'єктів:

- викуп об'єктів малої приватизації товариствами покупців (спосіб приватизації, за яким власником об'єкта стає товариство покупців, створене його працівниками);
- викуп державного майна підприємства за альтернативним планом приватизації (спосіб приватизації, коли власником об'єкта (або його частки) стає товариство покупців, яке запропонувало план, альтернативний тому, що розробила комісія з приватизації);
- викуп державного майна, зданого в оренду (власником об'єкта стає орендар відповідно до договору оренди);
- продаж на аукціоні та за конкурсом (спосіб, за яким власником об'єкта стає покупець, котрий запропонував у ході аукціону максимальну ціну, або на конкурсі – найкращі умови подальшої експлуатації об'єкта, а за рівних умов – найвищу ціну);

– продаж акцій відкритих акціонерних товариств (спосіб, за яким власниками акцій державних підприємств, перетворених у відкриті акціонерні товариства, на конкурсних засадах стають ті покупці, які запропонували найвищу ціну за найбільшу кількість акцій після реалізації частини їх на пільгових умовах).

На підставі аналізу особливостей процесів реформування власності в Україні Л. В. Чуприна робить висновок щодо їх загальної економічної результативності та соціальних наслідків: сформований недержавний сектор економіки не має суттєвого впливу на соціально-економічний розвиток, ефективність праці та життєвий рівень населення. Основну причину такого становища вона вбачає в низькій ефективності господарської діяльності приватизованих підприємств, що обумовлено законодавчою, організаційною та політичною невирішеністю проблем власності в Україні; слабкими позиціями приватної власності й національного капіталу; впливом тіншового сектора, криміналізацією процесів приватизації тощо [2].

Світова практика свідчить, що власність на приватизовані об'єкти, яка не здобула легітимації, породжує гострі політико-соціальні проблеми в суспільстві, серед яких: недовіра населення до інститутів влади, що не усувають результати несправедливої приватизації; погіршення інвестиційного клімату в країні, що проявляється в обмеженні припливу іноземних інвестицій та масштабів інвестиційних програм на підприємствах у виробничому секторі; зниження конкурентоспроможності великого вітчизняного капіталу, оскільки це вносить елементи підвищеного ризику в його діяльність; збереження таких негативних моментів в економіці, як непрозора схема власності на об'єкти та вплив капіталу з країни.

Приватизація, як спосіб привласнення загальнонародної власності, при якому володіння капіталом перейшло в руки певних суб'єктів, в Україні супроводилася численними недоліками. Останні вивели загальнонародні активи з володіння законних власників (тобто тих, хто повинен був це зробити згідно із законом) як легальними, так і нелегальними способами. За даними Державного фонду майна, майже 8 млн. громадян відмовилися від участі в сертифікатній приватизації, а 30 млн. власників приватизованих підприємств уже продали свої акції, а отже, їхня частка в загальнонародній власності перейшла в руки не тих власників, які повинні були нею володіти. У процесі приватизації було відпрацьовано схеми («біла», «сіра» і «чорна»), які надалі використовуватимуться в атаках рейдерів. «Біла» схема приватизаційного рейдерства полягала в тому, що використовувалися правомірні способи, закріплені у відповідних нормативних документах. Наприклад, керівники підприємств отримували право приватизувати більший пакет акцій, ніж інші працівники. Хоча з погляду загальнонародного характеру привласнення – це порушення специфікації прав власності, оскільки всі громадяни отримали рівні права на приватизацію частки загальнодержавної власності. Легальна схема використовувалася при залученні так званих «промислових інвесторів», які отримували свій статус згідно з провалами нормативного порядку. До «сірих» схем приватизації можна віднести напівлегальні механізми, як наприклад, використання в процесі викупу державного майна приватизаційних сертифікатів тих осіб, які фіктивно приймалися до складу трудового колективу. «Чорна» приватизація була заснована на підкупі посадових осіб, створенні сприятливих, «але незаконних» умов участі в некомерційних

конкурсах, використанні при викупі державного і комунального майна кримінальних грошей тощо [3, с. 269].

Внаслідок цього розповсюджується рейдерство (англ. «raid» – вторгнення, набіг, наліт, мародерство), під яким розуміють систематичну діяльність стійких формальних і неформальних груп, направлену на використання, розподіл, контроль активів інших суб'єктів економічної діяльності.

З економічної точки зору, рейдерство – це сукупність операцій, які в результаті гіпогенезії (недорозвинення) інституційних норм дозволяють отримати володіння над капіталом шляхом виведення активів з володіння законних власників. З точки зору юридичної практики, «рейдерство доцільно розглядати як ланцюг операцій, які проводяться на основі недосконалості законодавства і дозволяють отримати права власності (повну тріаду: володіння, користування, розпорядження) певним об'єктом» [4, с. 212].

Якщо підґрунтям рейдерства є неповнота специфікації прав власності, то передумови його поширення обумовлено порушеннями загальних умов специфікації права власності (нестабільність економіко-політичної ситуації в країні, що може привести до переділення власності, корупція схем формування власності, нелегітимність і неpubлічність існуючих майнових прав (деякі з них були сформовані на незаконних підставах), непрозорість фінансових потоків, що породжує можливості «відмивання» грошей, нерозвиненість фондового ринку, що не дозволяє надійно контролювати рух цінних паперів, правовий нігілізм більшості людей, які підтримують протизаконні способи, деформація інститутів реєстрації, депозитарію, оцінки й нагляду, нотаріату (що відповідають за інформаційний, вартісний і документальний рух майна), розузгодженість і невпорядкованість діяльності правоохоронних (особливо судових) інститутів.

Обравши об'єкт поглинання, рейдери розробляють, як правило, комплекс взаємопов'язаних заходів, до якого входять заходи з підриву авторитету та ділової репутації як самого підприємства, так і його керівника або керівників; судові позови, за допомогою яких не без застосування корупційних схем можна використати на свою користь заходи із забезпечення позову, наприклад, накладення арешту на майно підприємства; підключення до рейдерських схем фінансових установ та інших контрагентів підприємства-жертви; забезпечення за допомогою корупційних зв'язків протиправного тиску на підприємство з боку правоохоронних та контролюючих органів; використання відверто кримінальних насильницьких методів щодо власників та керівників підприємства [5, с. 6].

Зазначимо, що рейдерські схеми залежать від характеру інституціоналізації майнових відносин. Так, у США і Англії, де фірми здебільшого представлено акціонерною власністю, роздрібною на безліч акцій, а основні інститути регулювання зосереджено на фінансовому ринку, де поширено практику поглинання і злиття, розповсюджені всілякі фінансові махінації і шахрайства, що отримали назву «гринмейл».

Якщо для більшості європейських країн характерним є відношення до фірми не лише як до власності акціонерів, але й як до соціального інституту, що несе відповідальність перед своїми працівниками, контрагентами, місцевою громадою, то в цих

країнах позитивно ставляться тільки до добровільного (дружнього) злиття. Тому в цих країнах навіть до білого рейдерства ставляться негативно.

У Японії існують жорсткі інституційні бар'єри для рейдерських операцій. Це забезпечується тим, що в компаніях утворюються «постійні акціонери», які входять до єдиної холдингової групи (кейрецу), володіють 60–80 % акцій і використовують їх перехресне володіння. У той же час для японської моделі корпоративного управління характерним є відношення до компанії як до соціального інституту, заснованого на довічному наймі працівників, неформальних ієрархічних зв'язках, що оцінюються працівниками як вища цінність життя. У цих умовах складається солідарність між всіма працівниками фірми, що протидіє рейдерським атакам [3, с. 269].

Інституційне поле економіки України створює сприятливі можливості для рейдерської поведінки, хоча українське рейдерство не є процесом економічної оптимізації, а, передусім, корупційним переділенням власності, що здійснюється заради дорогої нерухомості, а не з виробничою метою. Передумови виникнення рейдерства пов'язані з процесом приватизації, який є способом привласнення загальнонародної власності, при якому володіння над капіталом перейшло в руки певних суб'єктів. З точки зору загальнонародного характеру, привласнення – це порушення специфікації прав власності, оскільки всі громадяни отримали рівні права на приватизацію частки загальнодержавної власності.

Розрізняють чотири основні способи захоплення підприємства:

- 1) через акціонерний капітал (скупка близько 10–15 % акцій з метою ініціювання проведення зборів акціонерів з метою зміни керівництва підприємства);
- 2) через кредиторську заборгованість (скупка прострочених боргів підприємства в дрібних кредиторів за низькими цінами з подальшою консолідацією та пред'явленням до одночасної виплати, що за умов нездатності підприємства розрахуватися за своїми обов'язками дає підстави для початку процедури банкрутства або санації з усіма наслідками, що випливають з цих процедур;
- 3) через органи управління (менеджмент може сприяти швидкому виведенню майна з підприємства на підконтрольні рейдеру структури);
- 4) через оскарження підсумків приватизації (ознакою рейдерства є його зв'язок із адміністративним ресурсом: правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, вищими органами державної влади).

Зазначимо, що універсального способу протистояння рейдерству не існує. Враховуючи те, що головне завдання рейдера, як і будь-якого бізнесмена, – отримати прибуток, що й досягається через перепродаж підприємства, над яким встановлено контроль, то найефективнішим від захоплення підприємства рейдерами є захист превентивного характеру. «Його стратегічна мета – максимальне підвищення вартості захоплення підприємства для того, щоб зробити атаку рейдерів нерентабельною, а отже, недоцільною. Відповідно власникові необхідно здійснити заходи, щоб перевести інтерес потенційного рейдера із площини корпоративного захоплення на цивілізований механізм об'єднання та поглинання. Для цього слід провести системну реструктуризацію бізнесу, що дасть змогу створити таку систему володіння і управління найбільш привабливих активів, яка зробить захоплен-

ня рейдерами підприємства нерентабельним бізнесом» [6, с. 5]. Для оцінки рентабельності рейдерського захвату важливо обрахувати витрати на його здійснення (собівартість рейдерської операції).

Нагадаємо, що для оцінки форм власності та їхньої ефективності ми висували пропозицію використовувати трансакційні витрати, а саме витрати специфікації та захисту прав власності, які потрібно виносити в окрему групу та позначати їх терміном «ціна підпорядкування закону», що формується з витрат доступу до закону, отримання ліцензії, відкриття рахунка в банку, отримання юридичної адреси та виконання інших формальностей. За аналогією з цим можна запропонувати оцінювати й трансакційні витрати рейдерства з урахуванням цін на рейдерські послуги: «домовленість» з податковим інспектором, внесення змін до реєстру, винесення судового рішення, виконання судового рішення службою судових виконавців, засвідчення нотаріусом підписів на документах, отримання в реєстраційній палаті копії необхідного договору купівлі-продажу, нейтралізація силових структур (міліція, прокуратура), силове захоплення, призначення міністерством на посаду необхідної людини (табл. 1).

Таблиця 1. Ціна на рейдерські послуги (на основі анонімного опитування рейдерів у РФ) [6, с. 5]

№	Стаття витрат	Вартість послуг у столиці	Вартість послуг у регіонах
1	«Домовленість» з податковим інспектором	2 – 3	2 – 5
2	Внесення змін до реєстру	10 і більше	1 і більше
3	Винесення судового рішення	30 – 200	10 – 20
4	Виконання судового рішення службою судових виконавців	15 і більше	5 і більше
5	Засвідчення нотаріусом підписів на документах	3 – 10	
6	Отримання в реєстраційній палаті копії необхідного договору купівлі-продажу	До 30	5 і більше
7	Нейтралізація силових структур (міліція, прокуратура)	30 – 60	
8	Силове захоплення	0,3 – 0,5 за штурм на одного «бійця»	
9	Призначення міністерством на посаду необхідної людини	150 – 250	

Серед методів протистояння рейдерству також варто визначити концентрацію акціонерного капіталу при постійному моніторингу змін у складі акціонерів та контрольному скуповуванню акцій і додатковій емісії; структуризацію власності з використанням дочірніх структур і передачею нерухомості та інших активів у заставу під кредитування; недопущення виникнення та прострочення кредиторської заборгованості; удосконалення менеджменту; підтримка ділової репутації та прозорих конкурентних відносин при посиленні способів і методів конкурентної розвідки.

Дійові механізми захисту від рейдерів можливі тільки за умов, коли на боці власника буде виступати держава (якщо, звичайно, представники керівних органів держави самі не є замовниками рейдерської атаки). На наш погляд, таким механіз-

мом може бути націоналізація як процес повернення в державну власність об'єктів недержавної власності з метою їхнього подальшого використання з урахуванням реалізації національних інтересів.

Підсумовуючи, визначимо чинники, що обумовлюють необхідність проведення націоналізації підприємств в Україні:

- низька ефективність господарської діяльності приватизованих підприємств, що обумовлено законодавчою, організаційною та політичною невирішеністю проблем власності; слабкими позиціями приватної власності й національного капіталу;
- криміналізація процесів приватизації при зростанні недовіри населення до інститутів влади, що не усувають результати несправедливої приватизації;
- збереження таких негативних явищ в економіці, як непрозора схема власності на об'єкти, що сприяє розповсюдженню рейдерства в його різноманітних проявах.

Бібліографічні посилання і примітки

1. Бакланова О. Г. Приватизація як форма зміни відносин власності в умовах ринкової трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.01 / О. Г. Бакланова; Одес. держ. екон. ун-т. — О., 2004. — 20 с.
2. Чуприна Л. В. Організаційно-економічні передумови розвитку процесів роздержавлення та приватизації промислових підприємств в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.06.01 / Л. В. Чуприна; Харк. держ. екон. ун-т. — Х., 2000. — 20 с.
3. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування: монографія / за ред. Л. С. Шевченко / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2009. — 312 с.
4. Ткаченко Н. Механізм проведення рейдерських атак та схеми захоплення бізнесу як чинник економічної безпеки діяльності суб'єктів господарювання / Н. Ткаченко, М. Лободенко // Научные труды Дон. нац. ун-та. Серия экономическая. — 2007. — Вып. 31–3 (117). — С. 211–214.
5. Гуторова Н. О. Щодо встановлення кримінальної відповідальності за рейдерство / Н. О. Гуторова // Юридичний радник. — 2007. — № 2(16). — С. 6–9.
6. Бабич Т. Рейдерство в Україні – загроза національній безпеці / Т. Бабич // Віче. — 2010. — № 14. — С. 2–7.

Надійшла до редакції 25.10.2011